

## कारकविमर्शः

डॉ. सीता चरण झा:

प्रधानाचार्य

मदनेश्वरनाथ-संस्कृत-महाविद्यालयः, मदनेश्वरस्थानम्, मधुबनी

का.सिं.द.सं. विश्वविद्यालयः, कामेश्वरनगरम्, दरभंगा

### सारांशः

संस्कृतव्याकरणपरम्परायां कारकसिद्धान्तस्य अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं स्थानम् अस्ति। वाक्ये क्रियायाः निष्पत्तौ ये पदार्थाः विविधरूपेण सहायकाः भवन्ति, तेषां क्रियाया सह विद्यमानः अर्थसम्बन्धः कारकत्वेन विवेच्यते। पाणिनीयव्याकरणे कारकस्य विवेचनं केवलं विभक्तिनियमनस्य साधनरूपेण नास्ति, अपितु वाक्यार्थबोधस्य मूलाधाररूपेण स्वीक्रियते। पाणिनिना “कारके” इत्यधिकारसूत्रेण कारकप्रकरणस्य आरम्भः कृतः तथा कर्ता, कर्म, करणम्, सम्प्रदानम्, अपादानम्, अधिकरणम् इत्येतेषां षण्णां प्रमुखकारकाणां संज्ञाः पृथक् सूत्रैः विधीयन्ते। कारकं विभक्तेः समानार्थकं नास्ति। कारकम् अर्थसम्बन्धविशेषः, विभक्तिस्तु तस्य अर्थस्य अभिव्यक्तये प्रयुज्यमानं रूपात्मकचिह्नम् अस्ति। अत एव एकस्य कारकस्य विविधाभिव्यक्तिः सम्भवति तथा एकस्या विभक्तेः अपि विभिन्नार्थेषु प्रयोगः दृश्यते। प्रस्तुतालेखे पाणिनीयपरम्परायाः आधारेण कारकस्य स्वरूपम्, कारकविभक्त्योर्भेदः, कर्तृकर्मकरणसम्प्रदानापादानाधिकरणानां लक्षणानि, तेषां उदाहरणानि, क्रियानिष्पत्तौ तेषां भूमिका, उपपदविभक्तिभिः सह भेदः, वाच्यपरिवर्तने कारकस्य स्वरूपम्, परम्परागतवैयाकरणानां विचारः तथा आधुनिकभाषावैज्ञानिकदृष्ट्या कारकसिद्धान्तस्य महत्त्वं सम्यक् विवेचितम्। कारकसिद्धान्तः संस्कृतवाक्यसंरचनायाः बोधे, अनुवादे, भाषाशिक्षणे तथा सङ्गणकीयभाषाविज्ञानेऽपि उपयोगी सिद्धः भवति।

**कूटशब्दाः** – कारकम्, कर्ता, कर्म, करणम्, सम्प्रदानम्, अपादानम्, अधिकरणम्, विभक्तिः, पाणिनिः, अष्टाध्यायी, वाक्यार्थः, क्रिया।

## प्रस्तावना

संस्कृतव्याकरणशास्त्रं भारतीयज्ञानपरम्परायाः अत्यन्तं वैज्ञानिकं तथा सुव्यवस्थितं शास्त्रम् अस्ति। अस्मिन् शब्दानां साधुत्वनिर्णयः, प्रकृतिप्रत्ययविभागः, पदनिर्माणम्, वाक्यनिर्माणम्, शब्दार्थसम्बन्धः तथा क्रियापदेन सह नामपदानां सम्बन्धः इत्यादयः विषयाः अत्यन्तं सूक्ष्मतया विवेचिताः सन्ति। एतेषु कारकविचारः वाक्यव्यवस्थायाः मूलभूतं तत्त्वम् अस्ति। वाक्यस्य केन्द्रे सामान्यतः क्रिया भवति तथा तस्याः क्रियायाः सिद्धये विभिन्नाः पदार्थाः विविधरूपेण सहयोगं कुर्वन्ति। क्रियाया सह तेषां पदार्थानां यः विशिष्टः अर्थसम्बन्धः भवति, स एव कारकत्वेन व्यवहियते। अतः कारकविमर्शः केवलं विभक्तिप्रयोगस्य विषयः नास्ति, अपितु क्रिया तथा पदार्थयोः पारस्परिकसम्बन्धस्य दार्शनिक-व्याकरणीयविक्षेपणम् अस्ति।<sup>1</sup> 'कारक' इति शब्दः 'कृ' धातोः 'ण्वुल्' प्रत्ययादिना निष्पन्नः इति व्युत्पत्तिदृष्ट्या व्याख्यातुं शक्यते। सामान्यतः 'करोतीति कारकम्', 'क्रियां निर्वर्तयतीति कारकम्' अथवा 'क्रियानिष्पत्तौ साधकं कारकम्' इति तस्य भावः स्वीक्रियते। किन्तु कारकशब्दस्य व्याकरणीयार्थः केवलं बाह्यरूपेण कार्यकर्तारं न सूचयति। कर्ता, कर्म, करणम्, सम्प्रदानम्, अपादानम्, अधिकरणम्-एते सर्वे क्रियासिद्धौ विभिन्नप्रकारेण सम्बद्धाः भवन्ति, अतः ते कारकसंज्ञां प्राप्नुवन्ति।<sup>2</sup> पाणिनीयव्याकरणे कारकप्रकरणस्य मूलाधारः सूत्रम्-कारके।<sup>3</sup>

इदं अष्टाध्याय्याः 1.4.23 सूत्रम् अस्ति। अस्मात् सूत्रात् परवर्तिषु अनेकसूत्रेषु 'कारके' इत्यधिकारः प्रवर्तते। अनेन ज्ञायते यत् पाणिनिना कारकसंज्ञायाः व्यवस्था स्वतन्त्रार्थतत्त्वस्य आधारभूता कृता। कारकत्वस्य सामान्यलक्षणं सूत्रे प्रत्यक्षतया न प्रदत्तम्, किन्तु परवर्तिसूत्रैः विभिन्नकारकाणां संज्ञा क्रियासम्बन्धविशेषस्य आधारेण निश्चिताः। क्रियानिष्पत्तौ साधनानां बहुविधता भवति। कश्चित् पदार्थः क्रियां स्वतन्त्रतया करोति, अन्यः क्रियाया सर्वाधिकं प्रभावितः भवति, अपरः क्रियायाः निष्पत्तौ प्रमुखतमं साधनं भवति, कश्चित् क्रियाफलस्य लक्ष्यभूतः भवति, कस्माच्चित् पदार्थात् विभागः भवति तथा कस्मिंश्चित् आधारे क्रिया निष्पद्यते। एतेषां भिन्नसम्बन्धानां कारणेन षट् प्रमुखकारकाणि परम्परायां स्वीकृतानि सन्ति।<sup>4</sup> भारतीयदार्शनिकपरम्परायां क्रियासिद्धेः अनेककारणानां विचारः अन्यत्रापि दृश्यते। श्रीमद्भगवद्गीतायाम् कर्मसिद्धेः विविधाधाराः उक्ताः-

## अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम्।

### विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम्॥<sup>5</sup>

यद्ययं श्लोकः पाणिनीयकारकसंज्ञानां प्रत्यक्षव्याख्या नास्ति, तथापि क्रियानिष्पत्तौ कर्तुः, करणस्य, अधिष्ठानस्य तथा अन्यसहायकतत्त्वानां महत्त्वं सूचयति। व्याकरणेऽपि क्रिया केवलं कर्तृमात्रेण न सम्पद्यते, अपितु तस्याः सिद्धये विविधसम्बन्धाः अपेक्षिताः भवन्ति। कारकस्य तथा विभक्तेः भेदः अतीव महत्त्वपूर्णः अस्ति। सामान्यशिक्षणे प्रथमा कर्तृकारकम्, द्वितीया कर्मकारकम्, तृतीया करणकारकम् इत्यादिरूपेण कथ्यते; किन्तु शास्त्रीयदृष्ट्या एषः सामान्यीकरणमात्रम् अस्ति। कारकम् अर्थसम्बन्धः अस्ति, विभक्तिस्तु शब्दरूपे प्रयुक्तं व्याकरणीयचिह्नम्। अतः कारकं तथा विभक्तिः सर्वदा एकं न भवतः। उदाहरणार्थं कर्मणि द्वितीया विभक्तिः भवति, किन्तु कर्मणि प्रयोगे कर्ता तृतीयया अपि व्यक्तः भवति। 'रामेण पुस्तकं पठ्यते' इत्यत्र 'रामेण' इति तृतीयान्तपदं करणं नास्ति, अपितु कर्तृकारकम् अस्ति। अतः विभक्तिरूपं दृष्ट्वा एव कारकनिर्णयः न करणीयः।<sup>6</sup> पाणिनिना विभक्तिविधानस्य सामान्याधिकाररूपेण— अनभिहिते।<sup>7</sup> इति 2.3.1 सूत्रं प्रदत्तम्। अस्य भावः अस्ति यत् यः कारकार्थः तिङ्-कृत्-तद्धित-समासादिना पूर्वमेव अभिहितः नास्ति, तस्य अर्थस्य अभिव्यक्तये सुप्विभक्तिः विधीयते। एतेन कारकविभक्त्योः भेदः स्पष्टः भवति। कारकं अर्थस्तरे वर्तते, विभक्तिस्तु तस्य अर्थस्य अनभिहितावस्थायां रूपात्मकाभिव्यक्तिं करोति। कर्तृकारकस्य लक्षणं पाणिनिना अत्यन्तं संक्षेपेण परन्तु गम्भीरतया प्रतिपादितम्— स्वतन्त्रः कर्ता।<sup>8</sup> इदं 1.4.54 सूत्रम् अस्ति। क्रियानिष्पत्तौ यः स्वतन्त्रः भवति सः कर्ता इति अस्य भावः। 'रामः पुस्तकं पठति' इत्यत्र पठनक्रियायाः प्रवर्तकः तथा स्वतन्त्रः रामः अस्ति, अतः रामः कर्तृकारकम्। 'बालकः कन्दुकेन क्रीडति' इत्यत्र बालकः क्रीडनक्रियायाः स्वतन्त्रः कर्ता अस्ति। कर्तुः स्वतन्त्रता केवलं दार्शनिकस्वातन्त्र्यं नास्ति। व्याकरणीयदृष्ट्या क्रियासिद्धौ अन्यकारकाणां व्यापारः कर्तुः अभिप्रायाधीनः अथवा तेन नियन्त्रितः भवति इति तस्य विशेषता। 'देवदत्तः परशुना वृक्षं छिनत्ति' इत्यत्र देवदत्तः परशोः उपयोगं करोति, वृक्षं छेदनस्य विषयं करोति तथा सम्पूर्णक्रियायाः प्रवर्तनं करोति। अतः देवदत्तः स्वतन्त्रः कर्ता। परशुः साधकतमत्वात् करणम् तथा वृक्षः ईप्सिततमत्वात् कर्म भवति।<sup>9</sup>

कर्तरि सामान्यतः प्रथमा विभक्तिः दृश्यते—‘रामः गच्छति’, ‘बालिका लिखति’, ‘छात्राः पठन्ति’। किन्तु प्रथमा विभक्तिः स्वभावतः ‘कर्तृविभक्तिः’ इति न वक्तव्यम्। कर्मवाच्ये कर्ता तृतीयया व्यक्तः भवति—‘रामेण पत्रं लिख्यते’। अत्र लेखनक्रियायाः कर्ता रामः एव अस्ति, यद्यपि तस्य पदं तृतीयान्तम्। एतस्मात् कारकत्वं अर्थाधारितम् इति सिद्ध्यति। कर्मकारकस्य मुख्यलक्षणं पाणिनिसूत्रे— **कर्तुरीप्सिततमं कर्म**<sup>10</sup> इति प्रतिपादितम्। यत् वस्तु कर्तुः क्रियया सर्वाधिकमभिप्रेतं भवति, तत् कर्मसंज्ञां प्राप्नोति। ‘रामः फलम् खादति’ इत्यत्र खादनक्रियया फलस्य प्राप्तिः अथवा तद्विषयक्रिया कर्तुः मुख्याभिप्रायः, अतः ‘फलम्’ कर्म। ‘छात्रः पुस्तकं पठति’ इत्यत्र पुस्तकं पठनक्रियायाः प्रमुखविषयः, अतः कर्म। कर्मणि द्वितीयाविधानं पाणिनिना— **कर्मणि द्वितीया**<sup>11</sup> इत्यनेन 2.3.2 सूत्रेण कृतम्। अतः ‘रामः ग्रामं गच्छति’, ‘सीता फलम् खादति’, ‘बालकः चित्रं पश्यति’ इत्यादिषु कर्मणि द्वितीया दृश्यते। तथापि प्रत्येकद्वितीयान्तपदं कर्म न भवति। ‘मासं पठति’, ‘क्रोशं धावति’ इत्यादिषु कालाध्वनोः अत्यन्तसंयोगे द्वितीयाप्रयोगः भवति; अतः विभक्तिमात्रेण कर्मत्वनिर्णयः न युक्तः। कर्मणः पाणिनीयप्रकरणे ईप्सिततमकर्मणः अतिरिक्ताः स्थितयः अपि सन्ति। ‘तथायुक्तं चानीप्सितम्’ इत्यादिना अनभिप्रेतमपि क्रियया सम्बद्धं पदार्थं कर्मसंज्ञां भवितुमर्हति। ‘विषं भुङ्क्ते’ इत्यत्र विषस्य सेवनम् इच्छितं न भवेत्, तथापि क्रियासम्बन्धविशेषात् कर्मत्वं सम्भवति। एतेन ज्ञायते यत् पाणिनीयकारकव्यवस्था केवलं सरलार्थानां सूची नास्ति, अपितु भाषिकप्रयोगस्य सूक्ष्मभेदानां नियमनं करोति। करणकारकस्य लक्षणम्— **साधकतमं करणम्**<sup>12</sup> इति 1.4.42 सूत्रेण विहितम्। क्रियासिद्धौ यत् साधनं प्रकृष्टतमं सहायकरूपं भवति, तत् करणम्। ‘रामः परशुना वृक्षं छिनत्ति’ इत्यत्र छेदनक्रियायाः साधकतमं साधनं परशुः, अतः करणकारकम्। ‘बालकः लेखन्या लिखति’ इत्यत्र लेखनी करणम्। ‘नेत्राभ्यां पश्यति’ इत्यत्र नेत्रे दर्शनक्रियायाः साधनत्वेन करणभावं प्राप्नुतः। करणकारके साधनानां बहुलता सम्भवति, किन्तु पाणिनिना ‘साधकतमम्’ इति विशेषणेन प्रकृष्टोपकारकत्वं सूचितम्। छेदनक्रियायां हस्तः, परशुः, बलम् इत्यादयः अनेकाः सहायकाः सन्ति, तथापि वक्ता यस्य साधनस्य प्रकृष्टभूमिकां विवक्षितवान् तस्य करणसंज्ञा भवति। अतः कारकनिर्णये वस्तुस्वभावमात्रं न, वक्तुः विवक्षा अपि महत्त्वपूर्णा। करणे सामान्यतः तृतीया विभक्तिः प्रयुज्यते। पाणिनिसूत्रम्— **कर्तृकरणयोस्तृतीया**<sup>13</sup> इति 2.3.18। अनभिहितकर्तरि तथा करणे तृतीया भवति। ‘रामेण पत्रं लिख्यते’ इत्यत्र रामः कर्ता सन् तृतीयया व्यक्तः,

‘रामः लेखन्या पत्रं लिखति’ इत्यत्र लेखनी करणं सती तृतीयया व्यक्ता। अनेनैव उदाहरणेन तृतीयाविभक्तेः तथा करणकारकस्य अभेदकल्पना निरस्तुं शक्यते। सम्प्रदानकारकस्य स्वरूपं पाणिनिना— कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्।<sup>14</sup>

इत्यनेन 1.4.32 सूत्रेण निरूपितम्। कर्ता कर्मणा यं सम्बन्धयितुम् अभिप्रैति, सः सम्प्रदानसंज्ञां प्राप्नोति। ‘गुरुः शिष्याय पुस्तकं ददाति’ इत्यत्र पुस्तकं कर्म, दानक्रियया शिष्यः अभिप्रेतः, अतः शिष्यः सम्प्रदानकारकम्। ‘ब्राह्मणाय गां ददाति’ इत्यत्र ब्राह्मणः सम्प्रदानम्। सम्प्रदाने चतुर्थीविधानं— चतुर्थी सम्प्रदाने।<sup>15</sup> इति 2.3.13 सूत्रेण कृतम्। ‘बालकाय फलम् ददाति’, ‘गुरवे नमः’ इत्यादिषु चतुर्थी दृश्यते, किन्तु ‘नमः’ इत्यादिना सह चतुर्थी सर्वदा कारकसम्प्रदानरूपा न भवति; केचन प्रयोगाः उपपदविभक्त्यधीनाः भवन्ति। अतः कारकचतुर्थी तथा उपपदचतुर्थ्योः भेदः अवगन्तव्यः। सम्प्रदानस्य अर्थः केवलं वस्तुदानस्य प्राप्ता नास्ति। वैयाकरणपरम्परायां क्रियाभिप्रेतसम्बन्धः व्यापकः अस्ति। रुच्यर्थकधातूनां प्रयोगे, स्पृहायां, धारयतेः प्रयोगे वा विशिष्टसम्प्रदानसंज्ञाः सूत्रैः विधीयन्ते। अनेन कारकप्रकरणस्य सूक्ष्मता ज्ञायते। पाणिनिः सामान्यनियमेन सह विशेषसूत्राणि दत्त्वा भाषिकप्रयोगस्य वास्तविकवैविध्यं समायोजयति। अपादानकारकस्य सामान्यलक्षणम्— ध्रुवमपायेऽपादानम्।<sup>16</sup> इति 1.4.24 सूत्रम्। यदा कस्माच्चित् पदार्थात् विभागः, दूरीकरणम्, निर्गमनम् अथवा पृथक्करणं भवति, तदा यत् अवधिभूतं स्थिररूपेण विवक्षितं भवति तत् अपादानम्। ‘वृक्षात् पत्रं पतति’ इत्यत्र पत्रस्य वृक्षात् विभागः भवति, अतः वृक्षः अपादानम्। ‘ग्रामात् आगच्छति’ इत्यत्र आगमनक्रियायाः आरम्भावधिः ग्रामः, अतः अपादानम्। अपादाने पञ्चमीविधानम्— अपादाने पञ्चमी।<sup>17</sup>

इति 2.3.28 सूत्रेण कृतम्। ‘गृहात् निर्गच्छति’, ‘पर्वतात् नदी प्रवहति’, ‘वृक्षात् फलम् पतति’ इत्यादिषु पञ्चमी अपादानार्थं प्रयुज्यते। परन्तु पञ्चमी अन्येष्वपि अर्थेषु भवति, अतः पञ्चमीरूपदर्शनमात्रेण अपादानत्वं निश्चितुं न शक्यते। अपादानस्य क्षेत्रं भौतिकविभागपर्यन्तं सीमितं नास्ति। ‘पापात् जुगुप्सते’, ‘चोरात् बिभेति’, ‘उपाध्यायादधीते’ इत्यादिषु पाणिनीयविशेषसूत्रैः अपादानसंज्ञा विधीयते। भयस्य कारणम्, जुगुप्सायाः विषयः, अध्ययनस्य आदिगुरुः इत्यादयः अपादानसंज्ञां प्राप्नुवन्ति। अनेन ज्ञायते यत् कारकाणां अर्थक्षेत्रं केवलं दृश्यभौतिकसम्बन्धेन

निर्धारितं न भवति। अधिकरणकारकस्य लक्षणम्— आधारोऽधिकरणम्।<sup>18</sup> इति 1.4.45 सूत्रेण प्रतिपादितम्। क्रियायाः अथवा क्रियासम्बद्धपदार्थस्य यः आधारः, सः अधिकरणम्। 'बालकः गृहे पठति' इत्यत्र पठनक्रियायाः स्थानाधारः गृहम्, अतः अधिकरणम्। 'जले मत्स्याः सन्ति' इत्यत्र जलम् अस्तित्वस्य आधारः। अधिकरणे सप्तमीविधानम्— सप्तम्यधिकरणे च।<sup>19</sup> इति 2.3.36 सूत्रेण क्रियते। 'विद्यालये छात्राः पठन्ति', 'वने सिंहः वसति', 'पात्रे जलम् अस्ति' इत्यादिषु सप्तमी अधिकरणार्थं प्रयुज्यते। अधिकरणस्य औपक्षेपिकम्, वैषयिकम्, अभिव्यापकम् इत्यादयः भेदाः व्याख्यानपरम्परायां चर्चिताः सन्ति। 'कटे आस्ते' इत्यत्र शरीरस्य कटेन संयोगरूपः आधारः औपक्षेपिकाधिकरणत्वेन व्याख्यातुं शक्यते। 'मोक्षे इच्छा' इत्यत्र विषयत्वरूपेण मोक्षः वैषयिकाधिकरणम्। 'तिलेषु तैलम्' इत्यादौ व्याप्यव्यापकभावसम्बद्धः आधारः अभिव्यापकाधिकरणरूपेण व्याख्यायते। एते भेदाः पाणिनीयसूत्रस्य 'आधारः' इति सामान्यलक्षणस्य विस्तृतव्याख्यानरूपाः सन्ति।

एवं प्रथमदृष्ट्या षट् कारकाणि—कर्ता, कर्म, करणम्, सम्प्रदानम्, अपादानम्, अधिकरणम्—क्रियाया सह पदार्थानां षड्विधान् सम्बन्धान् प्रकटयन्ति। किन्तु कारकसिद्धान्तस्य वास्तविकं गाम्भीर्यं तदा ज्ञायते यदा विभक्तेः, वाच्यस्य, विवक्षायाः, अभिहितानभिहितभावस्य तथा वाक्यार्थस्य सह अस्य सम्बन्धः विचार्यते।

कारकसिद्धान्तस्य सूक्ष्मविचारे सर्वप्रथमं वक्तृविवक्षायाः महत्त्वं स्वीकरणीयम्। एकः पदार्थः स्वभावतः सर्वदा एकमेव कारकं न भवति। समानं वस्तु विभिन्नक्रियासम्बन्धेषु विभिन्नकारकसंज्ञां प्राप्तुं शक्नोति। उदाहरणार्थं 'वृक्षः तिष्ठति' इत्यत्र वृक्षः कर्ता अस्ति; 'रामः वृक्षं पश्यति' इत्यत्र वृक्षः कर्म; 'वृक्षात् पत्रं पतति' इत्यत्र वृक्षः अपादानम्; 'वृक्षे पक्षी तिष्ठति' इत्यत्र वृक्षः अधिकरणम्। अतः पदार्थस्य बाह्यस्वरूपेण न, क्रियाया सह तस्य विवक्षितसम्बन्धेन कारकत्वं निर्धारितं भवति। अयं सिद्धान्तः पाणिनीयव्याकरणस्य अर्थप्रधानतां प्रदर्शयति। विभक्तिरूपाणि वाक्ये दृश्यन्ते, किन्तु तेषां प्रयोगस्य कारणं अन्तर्निहितः अर्थसम्बन्धः अस्ति। अतः प्रथमं कारकनिर्णयः, ततः विभक्तिविधानम् इति शास्त्रीयव्यवस्था भवति। केवलं 'तृतीया अस्ति अतः करणम्', 'पञ्चमी अस्ति अतः अपादानम्' इत्येवं निर्णयः शास्त्रीयदृष्ट्या दोषपूर्णः भवेत्।

उपपदविभक्तयः कारकविभक्तिभ्यः पृथक् अवगन्तव्याः। यदा कस्यचित् विशिष्टशब्दस्य योगे विभक्तिविधानं भवति तथा क्रियासम्बन्धविशेषः मुख्यकारणं न भवति, तदा उपपदविभक्तिः कथ्यते। उदाहरणतया 'रामाय नमः' इत्यत्र चतुर्थी 'नमः' इत्यस्य योगे भवति। अत्र 'रामः' दानक्रियायाः सम्प्रदानम् इति नास्ति। तथैव 'ग्रामस्य समीपे' इत्यादिषु षष्ठी सम्बन्धादिना भवति, न कारकत्वेन। षष्ठी विभक्तेः कारकत्वाभावः अपि विशेषतया उल्लेखनीयः। पाणिनीयपरम्परायां प्रमुखकारकाणि षट् एव, षष्ठ्यर्थः सम्बन्धः सामान्यतः क्रियाजनककारकरूपेण न स्वीक्रियते। 'रामस्य पुत्रः' इत्यत्र रामस्य पुत्रेण सह सम्बन्धः अस्ति, किन्तु काचित् क्रिया तत्र आवश्यकतया न विवक्षिता। अतः सम्बन्धः कारकत्वेन न गणितः। तथैव सम्बोधनम् अपि कारकं नास्ति, यतः तस्य क्रियानिष्पत्तौ साधकत्वं नास्ति। कारकस्य सम्बन्धः वाच्यव्यवस्थया अत्यन्तं निकटः अस्ति। कर्तृवाच्ये कर्ता प्रधानतया अभिहितः भवति—'रामः पुस्तकं पठति'। अत्र तिङ्प्रत्ययेन कर्तृभावः अभिहितः इति परम्परागतव्याख्या क्रियते, अतः कर्तरि प्रथमा भवति, कर्म अनभिहितत्वात् द्वितीयां प्राप्नोति। कर्मवाच्ये—'रामेण पुस्तकं पठ्यते'—कर्म तिङा अभिहितं भवति तथा कर्ता अनभिहितः सन् तृतीयया व्यक्तः।<sup>20</sup>

अतः वाच्यपरिवर्तने विभक्तिः परिवर्तते, किन्तु मूलकारकसम्बन्धः सर्वथा परिवर्तते इति न। 'रामः पत्रं लिखति' तथा 'रामेण पत्रं लिख्यते' इत्येतयोः वाक्ययोः रामः लेखनक्रियायाः कर्ता एव अस्ति। प्रथमवाक्ये सः प्रथमया, द्वितीयवाक्ये तृतीयया व्यक्तः। पत्रं प्रथमवाक्ये द्वितीयान्तं कर्म, द्वितीयवाक्ये प्रथमान्तं कर्म। एतेन पुनः प्रमाणितं भवति यत् कारकं विभक्तिरूपात् पृथक् अर्थस्तरीयसम्बन्धः अस्ति। भाववाच्येऽपि कारकसिद्धान्तस्य उपयोगः दृश्यते—'रामेण हस्यते'। अत्र हसनक्रियायाः कर्ता रामः अस्ति, किन्तु भावप्रधानप्रयोगे कर्ता तृतीयया व्यक्तः। अतः वाच्यविचारः कारकविचारस्य विना पूर्णतया न बोध्यते। कारकाणां पारस्परिकसम्बन्धोऽपि महत्त्वपूर्णः अस्ति। 'देवदत्तः परशुना वृक्षं छिनत्ति' इति वाक्ये देवदत्तः कर्ता, परशुः करणम्, वृक्षः कर्म। एते त्रयः पदार्थाः पृथक् पृथक् सन्ति, किन्तु छेदनक्रिया तेषां सम्बन्धस्य केन्द्रम्। यदि क्रियापदं न भवेत्, तर्हि तेषां कारकत्वं तस्मिन् वाक्यार्थे निश्चितं न भवेत्। अतः कारकाणि क्रियान्वितानि सन्ति।<sup>21</sup> 'राजा सेवकाय हस्तेन धनं ददाति कोशात् सभायाम्' इत्यादिवाक्ये एकस्मिन्नपि वाक्ये अनेककारकाणां

सम्भावना दृश्यते। राजा कर्ता, धनं कर्म, सेवकः सम्प्रदानम्, हस्तः करणम्, कोशः अपादानम्, सभा अधिकरणम्। एतादृशेन उदाहरणेन स्पष्टं भवति यत् कारकसिद्धान्तः सम्पूर्णवाक्यस्य अर्थसंरचनां व्यवस्थितरूपेण विश्लेषयितुं शक्नोति।<sup>22</sup>

कारकप्रकरणस्य शिक्षणे बहुधा छात्राः कारकं विभक्त्या सह समानं मन्यन्ते। एतस्य कारणं विद्यालयीयसरलीकरणम् अस्ति। तथापि उच्चस्तरीयव्याकरणाध्ययने अस्य भेदस्य ज्ञानम् अनिवार्यम्। प्रथमा विभक्तिः कर्तरि बहुधा भवति, परन्तु प्रथमा केवलं कर्तृकारकस्य संकेतः नास्ति। द्वितीया कर्मणि भवति, किन्तु द्वितीयायाः अन्येऽपि अर्थाः सन्ति। तृतीया करणं तथा अनभिहितकर्तारं व्यक्तयति। चतुर्थी सम्प्रदानातिरिक्तेषु अर्थेष्वपि, पञ्चमी अपादानातिरिक्तेषु, सप्तमी अधिकरणातिरिक्तेषु च प्रयुज्यते।<sup>23</sup> कारकसिद्धान्ते 'साधन'शब्दस्य व्यापकं महत्त्वम् अस्ति। क्रियायाः निष्पत्तौ यः पदार्थः उपकरोति सः सामान्यतः साधनम्, किन्तु तस्य साधनस्य विशेषभूमिकायाः आधारेण कर्तृत्वं, कर्मत्वं, करणत्वम् इत्यादि निर्धार्यते। अतः सर्वाणि कारकाणि व्यापकदृष्ट्या क्रियासाधनानि, किन्तु तेषां व्यापारभेदेन पृथक् संज्ञाः भवन्ति। कर्तुः स्वतन्त्रता अस्यां व्यवस्थायां सर्वाधिकं प्रमुखा। करणं कर्त्रा प्रयुज्यते, कर्म क्रियाया प्रभावितं भवति, सम्प्रदानं कर्मसम्बन्धस्य लक्ष्यं भवति, अपादानं विभागस्य अवधिः, अधिकरणं क्रियायाः आधारः। अतः कर्ता अन्यकारकव्यापारान् स्वाभिप्रायेण नियोजयतीव प्रतीयते। एतदेव "स्वतन्त्रः कर्ता" इति सूत्रस्य गाम्भीर्यम्।<sup>24</sup>

तथापि 'स्वतन्त्रता' सर्वत्र चेतनकर्तृत्वस्य पर्यायः नास्ति। 'वायुः वृक्षं कम्पयति', 'सूर्यः प्रकाशते', 'जलम् वहति' इत्यादिषु अचेतनपदार्थाः अपि क्रियानिष्पत्तौ स्वतन्त्ररूपेण विवक्षिताः सन्ति, अतः कर्तृसंज्ञां प्राप्नुवन्ति। व्याकरणीयकर्ता दार्शनिकचेतनकर्तुः समानः आवश्यकतया नास्ति। कर्मकारकेऽपि ईप्सिततमत्वं वक्तृविवक्षानिर्भरम्। एकस्यां क्रियायां बहवः पदार्थाः सम्बद्धाः सन्ति, किन्तु कर्तुः क्रियायाः मुख्यफलरूपेण यः विवक्षितः, सः कर्मत्वं प्राप्नोति। पाणिनीयव्यवस्थायां कर्मसंज्ञायाः अन्यविशेषसूत्राणि अपि सन्ति, येषु अकथितकर्म, अनीप्सितकर्मादयः विचाराः विकसिताः। एतेन संस्कृतवाक्यरचनायाः सूक्ष्मविश्लेषणं सम्भवति। द्विकर्मकधातुषु कारकविचारः विशेषरूपेण रोचकः अस्ति। 'गोपः गां पयो दोग्धि' इत्यादिषु धातुविशेषे द्वयोः पदयोः कर्मसंज्ञा सम्भवति। एतादृशप्रयोगाः दर्शयन्ति यत् कर्मत्वं केवलं

‘क्रियायाः विषयः’ इति सरलपरिभाषया पूर्णतया न निरूपयितुं शक्यते। पाणिनीयसूत्रव्यवस्था धात्वर्थं, विवक्षां, प्रयोगपरम्परां च समन्वयति।<sup>25</sup>

करणस्य ‘साधकतमत्वम्’ अपि सापेक्षम्। ‘रामः हस्तेन लिखति’ तथा ‘रामः लेखन्या लिखति’ इत्यत्र वक्तुः विवक्षानुसारं हस्तः वा लेखनी वा करणरूपेण प्रमुखत्वेन निर्दिश्यते। वस्तुतः लेखनक्रियायां मनः, हस्तः, अङ्गुलिः, लेखनी, मसी इत्यादयः अनेकाः सहायकाः सन्ति; तथापि यस्य प्रकृष्टोपकारकत्वं वक्ता विवक्षति तदेव करणकारकम्। सम्प्रदानस्य विश्लेषणे ‘प्राप्ता’ इति सामान्यव्याख्या उपयोगिनी अस्ति, किन्तु सर्वत्र पर्याप्ता नास्ति। सम्प्रदानसंज्ञा पाणिनीयसूत्रेषु अभिप्रेतसम्बन्धेन तथा धातुविशेषयोगेन निर्धारितं विस्तृतक्षेत्रं धारयति। अतः ‘जिसको दिया जाए वह सम्प्रदान’ इति प्रारम्भिकशिक्षणार्थं युक्तं भवेत्, किन्तु शास्त्रीयव्याख्यानार्थं “कर्मणा यमभिप्रैति” इति सूत्रमेव अधिकं प्रामाणिकम्। अपादाने ‘ध्रुव’शब्दस्य अर्थः सर्वथा अचलः इति नास्ति। विभागक्रियायां अवधिरूपेण यत् स्थिरत्वेन विवक्षितं भवति तत् ध्रुवम्। ‘धावतोऽश्वात् पतति’ इत्यत्र अश्वः स्वयम् गतिमान् अस्ति, तथापि पतनक्रियायाः विभागावधित्वेन ध्रुवः विवक्षितः, अतः अपादानत्वं सम्भवति। एतेन पाणिनीयसूत्रस्य अर्थगाम्भीर्यं प्रकटते।<sup>26</sup>

अधिकरणे ‘आधार’शब्दोऽपि केवलं भौतिकस्थानं न बोधयति। मानसिकविषयः, कालः, व्याप्यदेशः इत्यादयोऽपि व्यापकाधारतया सप्तमीप्रयोगस्य कारणं भवन्ति। ‘प्रातःकाले पठति’, ‘धर्मे रमते’, ‘शास्त्रे निपुणः’ इत्यादिषु स्थानात्मक, कालात्मक, विषयात्मक सम्बन्धाः भिन्नरूपेण दृश्यन्ते। सर्वे प्रयोगाः कारकाधिकरणरूपाः एव न भवन्ति, किन्तु आधारबुद्धेः व्यापकता अत्र द्रष्टव्या।<sup>27</sup> पाणिनीयकारकसिद्धान्तस्य एकं महत्त्वपूर्णं वैशिष्ट्यं संक्षिप्तसूत्रेण व्यापकभाषिकतथ्यानां नियमनम् अस्ति। “स्वतन्त्रः कर्ता”, “कर्तुरीप्सिततमं कर्म”, “साधकतमं करणम्”, “ध्रुवमपायेऽपादानम्”, “आधारोऽधिकरणम्” इत्यादीनि सूत्राणि अल्पाक्षराणि सन्ति, किन्तु तेषां व्याख्यानपरम्परा अत्यन्तं विस्तीर्णा अस्ति। काशिका, महाभाष्यम्, सिद्धान्तकौमुदी, प्रौढमनोरमा, लघुशब्देन्दुशेखरादिषु एतेषां सूत्राणां सूक्ष्मविचारः कृतः।<sup>28</sup> कारकविचारः वाक्यार्थमीमांसया अपि सम्बद्धः। वाक्ये पदानां परस्परसम्बन्धस्य ज्ञानं विना पूर्णार्थबोधः न भवति। ‘रामः सीतायै पुष्पं ददाति’ इत्यत्र केवलं राम, सीता, पुष्प, दानक्रिया इत्येषां पृथगर्थज्ञानं पर्याप्तं नास्ति। रामः कर्ता, पुष्पं कर्म, सीता सम्प्रदानम्

इति सम्बन्धज्ञानात् एव वाक्यार्थः स्पष्टः भवति। अतः कारकसम्बन्धः शाब्दबोधस्य महत्वपूर्णः आधारः।<sup>29</sup>

भर्तृहरिणापि वाक्यार्थस्य समग्रतायाः विशेषविचारः कृतः। कारकाणि क्रियया सह सम्बन्धं प्राप्य वाक्यार्थस्य निर्माणे योगदानं कुर्वन्ति। एकैकस्य पदस्य अर्थः स्वतन्त्रतया ज्ञातोऽपि तेषां पारस्परिकान्वयस्य ज्ञानं विना वक्तुरभिप्रायः पूर्णतया न जायते। अनेन कारकव्यवस्था वाक्यस्य अर्थसंरचनायाः विश्लेषणार्थं महत्वपूर्णसाधनं भवति।<sup>30</sup> संस्कृतसाहित्यस्य अध्ययनाय अपि कारकज्ञानम् अत्यावश्यकम्। काव्येषु पदक्रमः सामान्यगद्यवत् नियतः न भवति। विभक्त्यन्तपदानां कारकसम्बन्धं ज्ञात्वा एव श्लोकस्य अन्वयः सम्यक् कर्तुं शक्यते। उदाहरणार्थं—

विद्या ददाति विनयं विनयाद् याति पात्रताम्।

पात्रत्वाद्धनमाप्नोति धनाद्धर्मं ततः सुखम्॥<sup>31</sup>

अत्र 'विद्या' कर्तृरूपेण, 'विनयम्' कर्मरूपेण जायते। 'विनयात्', 'पात्रत्वात्', 'धनात्' इत्यादीनां पञ्चमीप्रयोगेषु कारण-हेतुसम्बन्धाः सन्ति; सर्वत्र शुद्धकारकापादानत्वं कल्पनीयम् इति नास्ति। अनेन विभक्त्यर्थस्य विविधता तथा कारकविभक्त्योर्भेदः पुनः स्पष्टः भवति। अनुवादकार्ये कारकसिद्धान्तस्य महत्त्वं विशेषम्। संस्कृतवाक्यस्य अनुवादं कर्तुं केवलं शब्दार्थज्ञानं पर्याप्तं नास्ति। कः कर्ता, किं कर्म, केन साधनेन क्रिया, कस्मै प्रयोजनाय, कस्मात् स्रोतसः, कस्मिन् स्थाने इत्यादीनां ज्ञानं आवश्यकम्। कारकनिर्णयात् वाक्यस्य मूलार्थसंरचना स्पष्टा भवति तथा अन्यभाषायां सम्यगनुवादः सम्भवति।<sup>32</sup> संस्कृतशिक्षणे कारकप्रकरणं यदि केवलं विभक्तिस्मरणरूपेण शिक्ष्यते तर्हि छात्राणां भ्रमः जायते। यदि उदाहरणैः क्रियासम्बन्धः प्रथमं बोध्यते तथा पश्चात् तदर्थं विभक्तिविधानं दर्श्यते, तर्हि विषयः अधिकं सरलतया बोध्यते। 'कर्ता कौन? कर्म क्या? किसके द्वारा? किसको? कहाँ से? कहाँ?' इत्यादिप्रश्नपद्धतिः प्रारम्भिकस्तरे उपयोगिनी भवति, किन्तु उच्चस्तरे पाणिनीयलक्षणानि अनिवार्यतया बोधनीयानि।<sup>33</sup>

आधुनिकभाषाविज्ञानस्य परिप्रेक्ष्ये पाणिनीयकारकसिद्धान्तस्य तुलनात्मकमहत्त्वम् अस्ति। आधुनिकभाषाविज्ञाने agent, patient, instrument, recipient, source, location इत्यादयः semantic roles इति रूपेण चर्च्यन्ते। एतेषां कतिपयानां पाणिनीयकर्तृकर्मकरणसम्प्रदानापादानाधिकरणैः सह कार्यात्मकसाम्यं दृश्यते।

तथापि उभयोः सिद्धान्तानां पूर्णसमानता स्थापनीया नास्ति, यतः पाणिनीयकारकव्यवस्था स्वकीयसूत्रपद्धत्या तथा संस्कृतव्याकरणस्य विशेषप्रयोजनैः निर्मिता अस्ति।<sup>34</sup>

सङ्गणकीयभाषाविज्ञानेऽपि संस्कृतवाक्यानां स्वचालितविश्लेषणाय कारकसम्बन्धानां उपयोगः कर्तुं शक्यते। वाक्ये क्रियापदं केन्द्रं कृत्वा कर्ता, कर्म, करणम्, अधिकरणम् इत्यादीनां स्वचालितनिर्णयः parsing इत्यस्य उपयोगी आधारः भवति। संस्कृतस्य मुक्तपदक्रमत्वात् केवलं पदस्थानमाधारेण अर्थसम्बन्धनिर्णयः कठिनः भवति; विभक्तिचिह्नानि, धात्वर्थः तथा कारकसिद्धान्तः संयुक्तरूपेण विशेषोपयोगिनः भवन्ति।<sup>35</sup>

कारकसिद्धान्तस्य दार्शनिकपक्षोऽपि उल्लेखनीयः। क्रिया एकाकिनी न भवति, सा अनेकसाधनसम्बन्धानां समन्वयेन सिद्ध्यति। कर्ता स्वतन्त्रप्रवर्तकः, कर्म अभिप्रेतविषयः, करणं साधकतमम्, सम्प्रदानं लक्ष्यभूतसम्बन्धी, अपादानं विभागावधिः तथा अधिकरणं आधारः। एते सर्वे क्रियायाः विभिन्नपक्षान् प्रकाशयन्ति। अनेन भाषा वास्तविकजगतः सम्बन्धव्यवस्थां व्यवस्थितरूपेण प्रतिबिम्बयति।<sup>36</sup> कारकविचारस्य मूलं केवलं शब्दरूपनिर्माणे नास्ति, प्रत्युत अर्थसंरचनायाम् अस्ति। पाणिनीयव्याकरणस्य वैज्ञानिकता अस्मिन् तथ्ये विशेषतः प्रकाशते यत् विभक्तिप्रत्ययस्य विधानात् पूर्वं तस्य अर्थसम्बन्धः निश्चितः क्रियते। एषा अर्थतः रूपं प्रति गच्छन्ती प्रक्रिया संस्कृतव्याकरणस्य व्यवस्थितस्वरूपस्य परिचायिका अस्ति।<sup>37</sup> पाणिनेः सूत्राणां संक्षिप्तता तथा तेषां व्यापकता अद्भुता अस्ति। एकेन “स्वतन्त्रः कर्ता” इति सूत्रेण कर्तृत्वस्य मूलतत्त्वं निर्दिष्टम्; “साधकतमं करणम्” इत्यनेन अनेकसाधनेषु प्रकृष्टसाधनस्य करणत्वं निर्धारितम्; “आधारोऽधिकरणम्” इत्यनेन विविधाधारसम्बन्धाः एकस्यां संज्ञायां संगृहीताः। एतादृशी सूत्ररचना भारतीयव्याकरणपरम्परायाः तार्किकसूक्ष्मतां प्रकाशयति।<sup>38</sup>

### निष्कर्षतः

कारकविमर्शः संस्कृतव्याकरणस्य अत्यन्तं व्यापकः तथा आधारभूतः विषयः अस्ति। कारकं क्रियया सह पदार्थस्य अर्थसम्बन्धविशेषः, न तु विभक्तेः अपरं नाम। पाणिनीयपरम्परायां कर्ता, कर्म, करणम्, सम्प्रदानम्, अपादानम्, अधिकरणम् इति षट् प्रमुखकारकाणि स्वीकृतानि। एतेषां प्रत्येकस्य विशिष्टलक्षणं सूत्रैः निर्धारितम्—

“स्वतन्त्रः कर्ता”, “कर्तुरीप्सिततमं कर्म”, “साधकतमं करणम्”, “कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्”, “ध्रुवमपायेऽपादानम्”, “आधारोऽधिकरणम्” इति। विभक्तिः कारकार्थस्य रूपात्मकाभिव्यक्तिः अस्ति। अतः एकमेव कारकं वाच्यभेदेन विभिन्नविभक्तिभिः व्यक्तं भवितुमर्हति। कारकनिर्णये क्रिया, धात्वर्थः, वक्तृविवक्षा, अभिहितानभिहितभावः तथा वाक्यसन्दर्भः—एते सर्वे विचारणीयाः भवन्ति। उपपदविभक्तेः तथा कारकविभक्तेः भेदः, षष्ठ्याः सम्बन्धार्थता, सम्बोधनस्य कारकत्वाभावः, वाच्यपरिवर्तने विभक्तिपरिवर्तनम् इत्यादयः विषयाः कारकसिद्धान्तस्य व्यापकस्वरूपं प्रकाशयन्ति। संस्कृतवाक्यस्य सम्यगर्थबोधे कारकज्ञानस्य अनिवार्यता अस्ति। कारकाणां ज्ञानात् पदानां परस्परान्वयः ज्ञायते, काव्यस्य अन्वयः सुकरः भवति, अनुवादः स्पष्टः भवति तथा व्याकरणीयविक्षेपणं वैज्ञानिकरूपेण सम्पद्यते। आधुनिकभाषाविज्ञानस्य semantic roles इत्यादिभिः सह तुलनात्मकदृष्ट्या अपि पाणिनीयकारकसिद्धान्तः अद्य प्रासङ्गिकः अस्ति। सङ्गणकीयसंस्कृतव्यवस्थासु अपि कारकसम्बन्धानां उपयोगेन वाक्यविक्षेपणस्य नूतनाः सम्भावनाः उद्घाटयन्ते।

अतः वक्तुं शक्यते यत् पाणिनीयकारकसिद्धान्तः केवलं प्राचीनव्याकरणीयनियमसमूहः नास्ति, अपितु भाषा, क्रिया, अर्थः तथा पदार्थसम्बन्धानां वैज्ञानिकं विक्षेपणम् अस्ति। अस्य सम्यगध्ययनं संस्कृतव्याकरणस्य गूढस्वरूपं बोधयति तथा भारतीयभाषाचिन्तनस्य मौलिकतां प्रमाणयति।

### सन्दर्भः

- [1] पाणिनिः, अष्टाध्यायी, 1.4.23, “कारके”।
- [2] पतञ्जलिः, व्याकरणमहाभाष्यम्, कारकप्रकरणसम्बद्धव्याख्या।
- [3] पाणिनिः, अष्टाध्यायी, 1.4.23।
- [4] भट्टोजिदीक्षितः, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, कारकप्रकरणम्।
- [5] श्रीमद्भगवद्गीता, 18.14।
- [6] भट्टोजिदीक्षितः, सिद्धान्तकौमुदी, विभक्तिप्रकरणम्।
- [7] पाणिनिः, अष्टाध्यायी, 2.3.1, “अनभिहिते”।
- [8] पाणिनिः, अष्टाध्यायी, 1.4.54, “स्वतन्त्रः कर्ता”।

- [9] पतञ्जलिः, महाभाष्यम्, 1.4.54 सम्बन्धी व्याख्या।
- [10] पाणिनिः, अष्टाध्यायी, 1.4.49, “कर्तुरीप्सिततमं कर्म”।
- [11] पाणिनिः, अष्टाध्यायी, 2.3.2, “कर्मणि द्वितीया”।
- [12] पाणिनिः, अष्टाध्यायी, 1.4.42, “साधकतमं करणम्”।
- [13] पाणिनिः, अष्टाध्यायी, 2.3.18, “कर्तृकरणयोस्तृतीया”।
- [14] पाणिनिः, अष्टाध्यायी, 1.4.32, “कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्”।
- [15] पाणिनिः, अष्टाध्यायी, 2.3.13, “चतुर्थी सम्प्रदाने”।
- [16] पाणिनिः, अष्टाध्यायी, 1.4.24, “ध्रुवमपायेऽपादानम्”।
- [17] पाणिनिः, अष्टाध्यायी, 2.3.28, “अपादाने पञ्चमी”।
- [18] पाणिनिः, अष्टाध्यायी, 1.4.45, “आधारोऽधिकरणम्”।
- [19] पाणिनिः, अष्टाध्यायी, 2.3.36, “सप्तम्यधिकरणे च”।
- [20] भट्टोजिदीक्षितः, सिद्धान्तकौमुदी, वाच्यविचारः।
- [21] पतञ्जलिः, महाभाष्यम्, क्रिया-साधनसम्बन्धविचारः।
- [22] भट्टोजिदीक्षितः, सिद्धान्तकौमुदी, कारकप्रकरणम्।
- [23] पाणिनिः, अष्टाध्यायी, अध्याय 2, पाद 3।
- [24] पाणिनिः, अष्टाध्यायी, 1.4.54।
- [25] भट्टोजिदीक्षितः, सिद्धान्तकौमुदी, द्विकर्मकधातुविवेचनम्।
- [26] काशिकावृत्तिः, 1.4.24, “ध्रुवमपायेऽपादानम्” इत्यस्य व्याख्या।
- [27] भट्टोजिदीक्षितः, सिद्धान्तकौमुदी, अधिकरणविचारः।
- [28] पाणिनिः, अष्टाध्यायी, पतञ्जलिः, महाभाष्यम्, जयादित्य-वामनौ, काशिकावृत्तिः।
- [29] कौण्डभट्टः, वैयाकरणभूषणसारः, शाब्दबोधविचारः।
- [30] भर्तृहरिः, वाक्यपदीयम्, वाक्यकाण्डम्।

- [31] प्रसिद्धः नीतिश्लोकः—“विद्या ददाति विनयम्...”।
- [32] संस्कृतव्याकरणपरम्परा, कारक-वाक्यार्थसम्बन्धविचारः।
- [33] भट्टोजिदीक्षितः, *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी*, कारकप्रकरणम्।
- [34] पाणिनीयकारकसिद्धान्तस्य आधुनिकभाषावैज्ञानिकतुलनात्मकाध्ययनम्।
- [35] संस्कृत-सङ्गणकीयभाषाविज्ञानसम्बद्ध आधुनिकाध्ययनानि।
- [36] पतञ्जलिः, *महाभाष्यम्*, क्रियासाधनविचारः।
- [37] पाणिनिः, *अष्टाध्यायी*, 1.4 तथा 2.3 प्रकरणे।
- [38] पाणिनिः, *अष्टाध्यायी*, 1.4.24, 1.4.32, 1.4.42, 1.4.45, 1.4.49, 1.4.54।